

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

جلد دوم

جنگ جهانی دوم در ایران

مجموعه مقالات هماپیش ایران و جنگ جهانی دوم

به کوشش

دکتر مطلب مطلبی

مطالعات
تاریخی

جنگ جهانی دوم در ایران

(مجموعه مقالات همایش ایران و جنگ جهانی دوم)

جلد دوم

به کوشش

دکتر مطلب مطلبی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

پژوهشکده اسناد

۱۳۹۵

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

: همایش ایران و جنگ جهانی دوم (۱۳۹۰: تهران) : جنگ جهانی دوم در ایران (مجموعه مقالات همایش ایران و جنگ جهانی دوم، تهران: اول اسفند ۱۳۹۰) / به کوشش مطلب مطلبی؛ [برگزارکننده] سازمان استاد و کتابخانه ملی ایران، پژوهشکده استاد. : تهران: سازمان استاد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۵. : دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۶-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷: ۱: ۲: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۶-۴۴۵-۴۴۶-۴۴۷: ۲: ۳: : فیبا : جنگ جهانی دوم، ۱۹۳۹، ۱۹۳۵-۱۹۴۵، ایران — کنگره‌ها World War, ۱۹۳۹-۱۹۴۵ — Iran — Congresses : : جنگ جهانی دوم، ۱۹۳۹، ایران — مقاله‌ها و خطابه‌ها World War, ۱۹۳۹-۱۹۴۵ — Iran — Addresses, essays, lectures : : مطلبی، مطلب، ۱۳۵۹ — گردآورنده : سازمان استاد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده استاد : سازمان استاد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران	سرشناسه عنوان و نام بدیدار مشخصات نشر مشخصات ظاهری شابک وضعیت فهرست نویسی موضوع موضوع موضوع موضوع شناسه افزوده رد بندی کنگره رد بندی دیوی شعاره کتابشناسی ملی

شابک ۱ ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۶-۴۴۷

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

جنگ جهانی دوم در ایران

به کوشش دکتر مطلب مطلبی

ناشر: انتشارات سازمان استاد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

شماره: ۵۰۰: نسخه / جلد دوم / چاپ اول ۱۳۹۵

چاپ و صحافی: سازمان استاد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

مهدی ادبی

ناظر چاپ: پرویز بختیاری

طرح جلد، صفحه آرایی: علیرضا خورسندی

بها: ۲۴۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، بزرگراه شهید حقانی (غرب به شرق)،

بعد از ایستگاه مترو، بلوار کتابخانه ملی

دفتر فروش: ۸۱۶۲۳۳۱۵-۸۱۶۲۳۳۲۷

دورنگار: ۸۱۶۲۳۳۰۱

وبگاه: www.nlai.ir

پست الکترونیک انتشارات: Publication@nlai.ir

فهرست مطالب

۷	سخن نخست
۱۳	مقدمه
۱۹	تأثیر حضور قوای شوروی در گیلان ۱۳۲۰-۱۳۲۴ / زرین دخت صالحی لشکاجانی
۴۱	جنگ جهانی دوم به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی / الهام ملکزاده
۴۹	جنگ جهانی دوم در خلیج فارس / میر هوشنگ انوری
۷۵	جنگ جهانی دوم و چگونگی ورود آوارگان لهستانی به خراسان / مسعود مرادی - مقصومه صاحبکاران
۹۱	دیسیسهٔ تجزیه و تقسیم ایران در جنگ جهانی دوم / اصغر حیدری
۱۱۹	سوم شهریور ۱۳۲۰ ه-ش. و حماسه مقاومت سرحد جلفا / سجاد حسینی
۱۳۱	شیوع امراض در دوره حضور متفقین در ایران / شقایق فتحعلیزاده
۱۴۹	ضررهاي اقتصادي وارد شده به ايران در خلال جنگ جهانی دوم / امامعلی شعبانی - حمیده مهرعلی تبار
۱۶۷	نگاهی گذرا به فعالیت‌های فرهنگی مهاجرین لهستانی در ایران / رضا نیکپور خشگرودی

- نقش اعتقادات دینی مردم مراغه در رویارویی با اشغالگران کشور / سید مسعود
پیمان - یلدا رنجبر خراسانی ۱۷۹
- نقش قوام و مجلس پانزدهم در خروج شوروی از ایران / علی رضا علی صوفی ۲۰۱
- نگاهی به روابط ایران و ایتالیا طی جنگ جهانی دوم / عmad الدین فیاضی ۲۲۱
- نگاهی به وضعیت اقتصادی - سیاسی ایران دوران بعد از جنگ جهانی دوم /
سید محمد هاشم پوریزدانپرست ۲۳۹
- نیروهای امریکایی در ایران / علی اکبر بایگی ۲۷۱
- نیروهای مذهبی در عرصه سیاست و اجتماع؛ تأثیر فضای باز سیاسی حاصل از
جنگ جهانی دوم بر فعالیت شبکه‌ای نیروهای مذهبی بعد از سقوط رضاشاه /
رحیم روح بخش ۲۸۷
- ورود قوای متفقین به سبزوار و پیامدهای آن / حسن شمس‌آبادی ۳۱۵
- ورود متفقین به ایران و تاثیر آن بر سلامت جامعه ایران / آفرین توکلی - لیلا مرادی ۳۳۹

سخن نخست

دولتمردان ایران از همان روزهای آغازی جنگ جهانی دوم، طی اطلاعیه‌ای، بی‌طرفی خود را به جهانیان اعلام کردند. اما با حمله ارتش آلمان به خاک شوروی در اول تیر ۱۳۲۰ بر اهمیت ایران از لحاظ استراتژیکی افزوده شد و نیاز مبرم شوروی به اسلحه و مهمات، جنگ را وارد مرحله‌ای تازه کرد. در آن زمان، مطمئن‌ترین و کوتاه‌ترین راه رساندن کمک به شوروی ایران بود. انگلیس و شوروی بعد از هماهنگی با یکدیگر، به بهانه حضور و فعالیت کارشناسان آلمانی در ایران، بی‌طرفی ایران را زیر پا گذاشتند و در سوم شهریور ۱۳۲۰، نیروهای شوروی و انگلیس، از زمین و هوای خاک ایران یورش آوردند.

همزمان با هفتادمین سالگرد اشغال ایران توسط متفقین، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری مراکز اسنادی، پژوهشی و مراکز آموزش عالی بر آن شدند تا همایش تخصصی را با محوریت این موضوع در شهریور ماه سال ۱۳۹۰ برگزار کنند.

پس از تهیه و تأیید طرح برگزاری همایش، از سازمان‌های مرتبط و افراد ذی‌تأثیر و اشخاص علاقمند برای تشکیل جلسه‌های هیئت علمی همایش دعوت به عمل آمد. محورهای اصلی همایش عبارت بود از اثرات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اشغال بر ایران. موضوع‌های پیشنهادی همایش نیز عبارت بود از:

۱. تاثیرات اقتصادی ناشی از اشغال در شهرهای مختلف ایران / تاثیر اشغال ایران در مبادلات تجاری داخلی و خارجی / نقش شرکت‌های اقتصادی بزرگ و کوچک در هنگامه جنگ در ایران / نقش نهادهای مالی و شرکت‌های خارجی در ایران در زمان اشغال / نقش امتیازات اقتصادی به خارجیان در ایران به هنگام اشغال /

ضررها وارد شده به ایران در خلال جنگ جهانی.

۲. تاثیرات اجتماعی: نقش طبقات مختلف علماء، روشنفکران و بازاریان در ایران زمان جنگ / دگرگونی‌های جامعه شهری و روستائی در واقعه اشغال ایران / نقش سنت‌ها و اعتقادات مردم در هنگام رویاروئی با اشغالگران / اقلیت‌های قومی و مذهبی در ایران در هنگامه جنگ جهانی / انجمان‌ها و اشغال ایران / جنسیت، ناسیونالیسم و تجدد و نقش آن در ایران در واقعه اشغال.

۳. تاثیرات سیاسی: جابجایی قدرت سیاسی در ایران به هنگام اشغال / تاثیر نفوذ نیروهای خارجی در انتقال قدرت در ایران در زمان جنگ دوم / مناسبات سیاسی ایران و همسایگان در زمان اشغال / بررسی عملکرد سفراء و نمایندگی‌های ایران در خارج از کشور در هنگام اشغال / بررسی نقش سفراء و نمایندگی‌های خارجی در ایران در زمان اشغال ایران / شبناههای و اعلامیه‌های سیاسی موافق و مخالف جنگ و دولتهای متفق و محور در زمان جنگ در ایران / احزاب و دسته بندی‌های سیاسی موافق و مخالف دولتهای متفق و محور در ایران.

۴. تاثیرات فرهنگی: نقش دفاتر فرهنگی در دوران جنگ دوم در ایران / مسیونرها و ماموران فرهنگی در مدارس در ایران به هنگام اشغال / جنگ جهانی دوم در آئینه مطبوعات و انتشار کتاب و... در ایران در زمان اشغال.

لذا طی فراخوانی از همه پژوهشگران، برای شرکت و ارائه مقاله، دعوت به عمل آمد تا مقاله‌های خود را حول محورهای پیشنهادی همایش ارسال نمایند. در این فراخوان همچنین بیان شد سایر محورهای ذکر نشده اما مرتبط با موضوع نیز قابل بررسی است.

بتدربیج با معرفی نمایندگان سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، موزه عبرت، مرکز بررسی اسناد تاریخی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، اداره اسناد و بایگانی راکد قوه قضائیه، گروه تاریخ دفتر حفظ و نشر آثار امام خمینی (ره) و پژوهشکده اسناد، شورای علمی و اجرایی همایش شکل گرفت. از جمله اقدام‌های این شورا، مشارکت در برگزاری نمایشگاه معرفی مراکز اسنادی و آرشیوی کشور، همزمان با برگزاری همایش بود.

تا زمان پایان ارسال چکیده - و کمی پس از آن - تعداد ۱۱۲ چکیده مقاله به دبیرخانه همایش رسید. از بین آثار رسیده تعداد ۸۷ چکیده برای ارسال مقاله پذیرفته شد و نهایتاً ۶۶ مقاله به دبیرخانه همایش رسید. این مقالات توسط ۸۱ نفر (۵۴ مرد و ۲۷ زن)، خواه نویسنده همکار و خواه نویسنده مستقل، با سطح تحصیلات و تخصص‌های نسبتاً گوناگون - به طور عمدۀ تاریخ و پس از آن و با فاصله، علوم سیاسی - نگاشته شده بود.

جدول ۱: ارائه دهنده‌گان چکیده مقاله / مقاله
با مدرک دکترا و کارشناسی ارشد و دانشجویان مقطع دکترا و کارشناسی ارشد

به تفکیک رشته تحصیلی

دانشجوی کارشناسی ارشد	کارشناس ارشد	دانشجوی دکترا	دکترا	مدرک و رشته
۱۰	۲۱	۹	۷	تاریخ
۵	۱	۲	-	علوم سیاسی
-	۴	-	-	نامشخص
-	۳	-	-	زبان و ادبیات فارسی
-	۲	-	-	ایران‌شناسی
۲	-	-	-	حقوق عمومی
-	-	-	۱	جامعه‌شناسی
-	۱	-	-	پاستارشناسی

از بین ۶۶ مقاله نهایی که به دبیرخانه همایش رسید تعداد ۱۵ مقاله دارای نویسنده مشترک (هر مقاله دو نفر) بود. هیئت داوران از بین کل مقاله‌های رسیده، تعداد ۱۳ مقاله را برای سخنرانی و چاپ و ۱۷ مقاله را برای چاپ انتخاب کرد. ۲۳ مقاله پذیرش مشروط شدند و با نویسنده‌گان آنها برای اصلاح مقاله تماس گرفته شد و ۱۳ مقاله نیز در همایش پذیرفته نشدند.

**جدول ۲: ارائه دهنگان چکیده مقاله / مقاله به تفکیک رشته تحصیلی
با مدرک کارشناسی و کمتر**

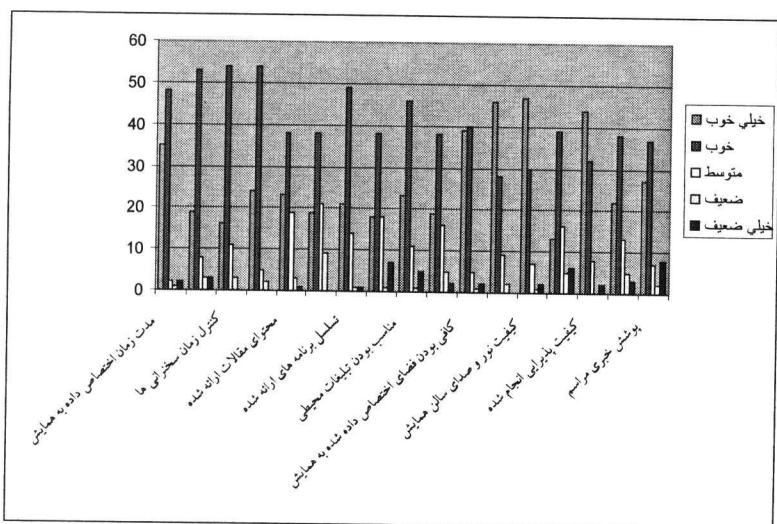
تعداد	مدرک و رشته
۱	مهندسی کشاورزی
۱	مدیریت اسناد
۱	حقوق
۱	تاریخ
۱	علوم سیاسی
۲	کارشناسی (بدون ذکر رشته تحصیلی)
۶	نامشخص

همایش با سخنان دکتر صلاحی ریاست وقت سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران آغاز شد و با سخنرانی حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای خزائی ریاست موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی و دکتر پیروز مجتهاذزاده (استاد دانشگاه و مدیر عامل بنیاد پژوهشی یوروسویک لندن) ادامه یافت. سخنران‌های برگزیده برای همایش به ترتیب برنامه عبارت بودند از آقای دکتر سید امیر مسعود شهرام‌نیا (احزاب و دسته‌بندی سیاسی ایران در زمان جنگ جهانی دوم)، آقای مرتضی باقیان و خانم‌ها یوسفی و اکبری (اشغال ایران و نقش اتحاد جماهیر شوروی در شکل گیری فرقه دمکرات آذربایجان)، خانم زرین دخت صالحی لشکاجانی (تأثیر حضور قوای شوروی در گیلان ۱۳۲۵-۱۳۲۰)، آقای سید محمدحسین محمدی و خانم زهرا اسکندری فرد (نحوه تأثیرگذاری اشغال نظامی کشور توسط متفقین بر حیات اجتماعی ایران)، خانم مریم عزیزیان (بررسی موضع و واکنش حزب توده نسبت به اشغال ایران در جنگ جهانی دوم تا کنفرانس تهران)، آقای دکتر محمد حسن‌نیا و خانم فاطمه جوانیخت (بررسی عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس در جنگ جهانی دوم)، آقای دکتر محمد جعفر چمنکار (تأثیرات جنگ بین الملل دوم بر حوزه شمالی خلیج فارس و دریای عمان)، خانم دکتر زهرا حامدی و خانم ظریفه کاظمی (پیامدهای اقتصادی ناشی از اشغال ایران در سال‌های جنگ جهانی دوم ۱۳۱۸

– ۱۳۲۴ ه. ش / ۱۹۳۹ – ۱۹۴۵ م). آقای یاسر کریمی گیلایه (بحران نان)، آقای ابوالفتح مؤمن (اشغال دوباره اشغال همدان در جنگ جهانی دوم توسط متفقین)، خانم مژده کمالی فرد (بازتاب اشغال ایران توسط متفقین در جنگ جهانی دوم و تأثیرات آن در ادبیات داستانی ایران) و آقای رضا نیکپور خشگرودی (نگاهی گذرا به فعالیت‌های فرهنگی مهاجرین لهستانی در ایران).

با توجه به فرایند طولانی شدن انتشار مقالات، از بین ۱۳ مقاله‌ای که برای سخنرانی و چاپ انتخاب شده بود یکی از نویسندهای از چاپ مقاله خود انصراف داد. از بین ۱۹ مقاله‌ای که برای چاپ مورد پذیرش قرار گرفته بودند در مجموعه حاضر تعداد ۱۲ مقاله برای چاپ آمده است و سایر مقالات بنا به دلایل زیر در ردیف چاپ قرار نگرفتند.

۱. یکی از این مقاله‌ها در کتابی چاپ شده است.
 ۲. عنوان مقاله دیگر تکراری بود از مقاله‌هایی که در بخش سخنرانی، پذیرش شده بودند.
 ۳. تعداد ۲۳ مقاله‌ای که به صورت مشروط مورد پذیرش واقع شده بودند برای تعیین تکلیف نهایی به نویسندهای بازگردانده شد و پس از اصلاح موارد پیشنهادی مقاله‌ها به دبیرخانه همایش مجدداً ارسال شدند و پس از بررسی اصلاحات انجام گرفته در مجموع ۱۱ مقاله از آنها پذیرش نهایی شد و در مجموعه حاضر آمده است.
- ارزیابی کلی به عمل آمده از شرکت‌کنندگان در پایان همایش که در نمودار ۱ آمده است، نشانگر رضایت نسبی بالای آنان از روند برگزاری کمی و کیفی همایش بود.

نمودار شماره ۱: ارزیابی همایش ایران و جنگ جهانی دوم

امید که انتشار این مجموعه بتواند در شناخت تاریخ این مرز و بوم مؤثر افتند.

غلامرضا عزیزی
دیر اجرایی همایش
بهمن ۱۳۹۴

مقدمه

مسئله نفت و انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ سیاست دیگری را برای خاورمیانه و از جمله ایران در قرن بیستم رقم زد. انگلیس در طول جنگ جهانی اول به اهمیت و کارآمدی نفت ایران پی برد و اندیشه تضمین بلند مدت آن را در سر میپروراند. ادامه درگیری‌های داخلی و احتمال سقوط در دام تبلیغات بشویک‌ها و در نتیجه به خطر افتدن ذخایر نفتی، انگلیس را به ثبیت اوضاع اقتصادی و سیاسی و در نهایت تقویت دولت مقتدر مرکزی رهمنمون گردید. این کشور در آغاز با انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ وارد عمل شد. مخالفت افکار عمومی و دولتهای خارجی اجرای این قرارداد را ناممکن ساخت^۱ بنابراین قرارداد عملی نشد و طراحان آن به نقشه‌ای دیگر دست یازیدند. این نقشه چیزی جز تشکیل یک دولت قدرتمند مرکزی نبود؛ دولتی که بتواند مدعيان قدرت را سرکوب کند و در مناطق نفت‌خیز امنیت و ثبات دائمی پذید آورد. رضاخان چنین شخصیتی تشخیص داده شد و به پیشنهاد عوامل انگلیس برای سامان دادن کودتا و پذید آوردن یک دولت قدرتمند رهسپار تهران گردید. بدین ترتیب، کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ شکل گرفت.^۲ با آشکار شدن اسناد و مدارک موجود، نقش عوامل انگلیسی در راهاندازی و پیشبرد اهداف کودتا پررنگ‌تر می‌شود. جان فوران در کتاب مقاومت شکننده در مورد کودتای سوم اسفند و حد و حدود نقش انگلیس در آن می‌گوید: بی آنکه به راه افراط و تفریط برویم بریتاینا نقش مهمی در کودتا داشته

۱- علی اصغر زرگر، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضا شاه، ترجمه کاوه بیات، چاپ اول، تهران، نشر پروین، ۱۳۷۲ صص ۵۰-۶

۲- سر پرسی لورن، شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان، ترجمه محمد رفیع مهرآبادی، تهران، نشر فلسفه، ۱۳۶۳، صص ۵۴-۵

است.^۱

مورخان و صاحب‌نظران ایرانی نیز بر این امر متفقند.^۲ هدف از آوردن این مبحث نشان دادن این مسأله بود که در آن زمان و دوره‌های بعد دیدگاه غالب داخلی و خارجی بر دست نشاندگی و وابستگی رضاشاه به انگلیس حکایت می‌کرد. جدای از صحت و سقم این نظرات، اما با روانی چنین برداشت‌هایی در سرتاسر دوران حاکمیت رضاشاه بر دوش وی سنگینی می‌کرد. وی از هر فرصتی برای زدودن این مسأله بهره می‌گرفت. یکی از موارد عینی آن لغو یک طرفه امتیاز نفت دارسی بود.^۳ این اقدام رضاشاه منجر به عقد قرارداد جدیدی بین ایران و انگلیس شد با وجودی که نظرات ضد و نقیضی در مورد مزایا و معایب قرارداد جدید نسبت به قرارداد دارسی ابراز شده است. اما این مسأله نقطه عطفی در روابط ایران و انگلیس در دوره رضاشاه است. عقد قرارداد جدید هم، روابط رضاشاه و انگلیس را بهبود نبخشید و با ظهور آلمان هیتلری رضاشاه دست به قمار دیگری برای بروز رفت از زیر سیطره انگلیس زد. تلاش رضاشاه برای زدون وابستگی به انگلیس تنها به این واقعه و کشور محدود نشد. در همین راستا اقدامات دیگری از وی سر زد. دو مورد از این اقدامات قطع روابط با فرانسه^۴ و امریکا^۵ بود که به دنبال مسائل جزئی، دستور قطع روابط با این دو کشور را صادر کرد. به نظر می‌رسد لغو قرارداد دارسی و قطع روابط با فرانسه و آمریکا در پی دو حادثه جداگانه جزیی و تقابل رضاشاه با انگلیس و متفقین در آستانه و طول جنگ جهانی دوم باید از این منظر بررسی شوند. رضاشاه با این اقدامات در پی آن بود که نشان دهد دیگر دوران ضعف و ناتوانی ایران سپری شده و نمی‌تواند ایرانیان را به بازی گرفته و مورد بی اعتمایی قرار دهند.

اساس سیاست خارجی ایران در دوره رضاشاه حفظ موازنۀ انگلیس و شوروی در کشور با تکیه بر قدرت سوم بود. رضاشاه امیدوار بود که مناسبات نزدیکی با ایالات

۱- جان فوران، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران، مؤسسه فرهنگی رسا، ۱۳۸۳، صص ۲۰۱-۲

۲- یحیی دولت‌آبادی، حیات یحیی، تهران، این سینا، ج ۴، ۱۳۳۱، ص ۲۲۷ / محمدعلی گرامی، تاریخ اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و نظامی دوران رضاشاه کبیر، بی‌جا، ۱۳۵۵، ص ۳۴

۳- علی دشتی، پنجاه و پنج، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴ / ابوالفضل لسانی، طلای سیاه یا بلای ایران، تهران، سپهر، ۱۳۵۷، ص ۱۷۱ / مهدی فرخ، خاطرات سیاسی فرخ، به کوشش پرویز لوشانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۷، ج ۲، ص ۳۷۰

۴- عبدالرضا هوشنگ‌مهندی، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴، ص ۳۸۰

۵- عبدالرضا هوشنگ‌مهندی، همان، صص ۷-۳۹۶

متعدده امریکا برقرار کند، اما خیلی زود دریافت که واشنگتن کمتر از او به ایجاد چنین مناسباتی علاقه دارد؛ زیرا دولت امریکا در تحلیل نهایی، آنقدر به ایران بها نمی‌داد که خود را در تعارض با انگلستان قرار دهد. از طرف دیگر سیاست ازواطلبی آن کشور مانعی بر سر این راه بود و در نهایت درباره این روابط و انگیزه می‌توان گفت که رضاشاه سرانجام به چیزی بیش از مناسبات دیپلماسی و پیوندهای تجاری محدود با امریکا دست نیافت. دومین «قدرت‌ثالثی» که رضاشاه به آن روی آورد، آلمان بود. انگلیس هم در ابتدا از وجود کشور آلمان در ایران به عنوان نیروی سوم حمایت می‌کرد با این هدف که از آسیب‌های احتمالی شوروی در ایران بکاهد چرا که هیتلر از لحاظ ایدئولوژی در ضدیت با کمونیسم قرار داشت.^۱

در همین راستا روابط ایران با آلمان هیتلری گسترش و توسعه چشمگیری یافت. اتخاذ چنین رویکردی از جانب دولتمردان ایرانی چندان هم عجیب نبود. با توجه به کمونیسم هراسی و انگلیس هراسی که در ایرانی‌ها وجود داشت شاید طبیعی‌ترین انتخاب، نزدیکی به آلمان‌ها بود. ناکامی روابط با امریکا، رضاشاه را به ایجاد پیوندهای نزدیکتر با آلمان ترغیب کرد. در مورد روابط با آلمان علاوه بر قدرت سوم باید به این امر توجه کرد که آلمان سابقه مداخله استعماری در خاورمیانه نداشت و از طرف دیگر یکی از کشورهای پیشرفته جهان در زمینه علم و تکنولوژی بود و به خوبی می‌توانست به کشور توسعه‌نیافرته‌ای مانند ایران کمک کند؛ چرا که سرمایه، مشاوران فنی، واحدهای صنعت و ماشین‌آلات آماده برای صدور در اختیار داشت. از طرف دیگر رضاشاه تمایل شدیدی به صنعتی کردن کشور داشت؛ لذا خواهان کشوری بود که این امکانات را به راحتی و ارزان در اختیار او قرار دهد. البته نیاز آلمان به مواد خام باعث شده بود که این کشور بتواند همگام با نیازهای ایران حرکت کند و نیازهای آن را برطرف سازد.

در آستانه جنگ جهانی دوم، از دید انگلیس، مناسبات با هیأت حاکمه ایران و شخص رضاشاه مدت‌ها بود که متفاوت از گذشته می‌نمود. رضاشاه که با حمایت بریتانیایی‌ها از فرماندهی قزاق‌ها به وزارت جنگ و سپس به پادشاهی رسیده بود، در سال‌های پایانی سلطنتش برای پیشبرد و اجرای برنامه‌های نوسازی مورد نظرش به مستشاران امریکایی و آلمانی روی آورده بود. گرفتاری‌های متعدد بریتانیا در وقایع

۱- علی فرهمند عراقی، معوفی سند ورود مجلس شورای ملی به صحنه روابط خارجی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال چهارم، شماره ۱۷، ۱۳۸۲، ص۹

اروپا و مسائل مستعمرات پهناورش، ایران را از دایره اصلی توجه بریتانیا خارج ساخته بود. همین وضعیت باعث شده بود که بریتانیایی‌ها از پذیرش هرگونه تعهد بیشتر در ایران اکراه داشته و بیشتر دل در گرو جریان مستمر نفت از خلیج فارس داشته باشند. اما اقتضایات جنگ جهانی دوم و گسترش آن به سوی سوری، ایران را به کانون توجه بریتانیا مبدل ساخت. حالا پادشاهی ایران که به نظر می‌رسید از پیوندهای نژادی مشترک خود با آلمان‌های آریایی تبار خرسند است، می‌توانست بهانه‌های لازم برای ورود قدرت‌های اروپایی به خاک خود را فراهم کند.

یک روز پس از شروع جنگ جهانی دوم (چهارم سپتامبر ۱۹۳۹م.ش)^۱ محمود جم، نخست وزیر ایران، طی اطلاعیه‌ای بی‌طرفی ایران را اعلام کرد. علی اصغر حکمت، وزیر کشور، نیز به اتباع خارجی اطلاع داد از ابراز هرگونه احساساتی که منافی بی‌طرفی ایران باشد جداً خودداری نمایند. خبرگزاری پاریس نیز در دوازدهم شهریور ۱۳۱۸ش. خبر بی‌طرفی ایران را مخابره کرد.^۲ همچنین مظفر علم، وزیر امور خارجه، در سیزدهم شهریور مراتب بی‌طرفی ایران را به اطلاع سفارتخانه‌های مستقر در تهران رسانید. جالب اینجاست که آلمان و انگلستان هر دو از این موضع استقبال کردند؛ زیرا انگلستان به دلیل درگیری در مناطق دیگر توانایی برقراری امنیت را در این منطقه نداشت. استدلال وزارت امور خارجه آلمان نیز از بی‌طرفی ایران چنین بود: «باتوجه به پیوند نزدیک ترکیه با انگلستان و فرانسه چنین به نظر می‌آید که آنچه از لحاظ سیاسی اهمیت ویژه‌ای یافته، آن است که فعلاً به تقویت ایران در بی‌طرفی کامل‌ش ادامه داده شود».^۳ انعقاد پیمان عدم تعرض میان سوری و آلمان در بیست و سوم اوت ۱۹۳۹برای مدتی محدود، ایران را نگران تفاهمن محترمانه بین آلمان و سوری بر سر ولایات شمالی ایران نمود. اما با حمله آلمان به سوری این نگرانی مرتفع گردید. حمله آلمان به سوری سبب پیوستن سوری به جبهه متفقین شد و مسئله عاجل تقویت جبهه سوری مطرح شد. ضرورت ایجاد یک خط تدارکاتی برای ارسال کمک به سوری کاملاً احساس می‌گردید. پس از بررسی، مناسب‌ترین راه کمک‌رسانی به آن کشور از طریق ایران تشخیص داده شد. اهمیت این راه به ویژه با توجه به وضعیت و موقعیت سوق‌الجیشی ایران، بیشتر از آن بود که در وهله نخست به‌نظر می‌آمد. این راه نسبت به هر خط ارتباطی دیگر با سوری، دارای

۱- صفاءالدین تبرانیان، ایران در اشغال متفقین، تهران، رسا، ۱۳۷۱، ص ۱۳

۲- علی اصغر زرگر، همان، ص ۴۰۰

امنیت بیشتری بود. این راه، امکان گسیل فوری نیروی هوایی متفقین برای تقویت جبهه شوروی و همچنین امکان ارسال مطمئن و بدون خطر کالا به شوروی را ممکن می‌ساخت.^۱ بدین ترتیب راه ایران یکی از دلایل عمدۀ اشغال ایران ذکر گردید و بهانه آن وجود آلمانی‌های شاغل در ایران بود که از جانب متفقین به عنوان ستون پنجم شناخته می‌شدند. در این زمان رضاشاه در وضعیت دشواری قرار گرفته بود؛ زیرا از طرفی پذیرش خواسته‌های متفقین غیرممکن به نظر می‌رسید و این امر می‌توانست به سرازیرشدن سیل خواسته‌های آنان و در نهایت به سلطه متفقین در کشور منجر گردد، از طرفی دیگر تسليم در برابر متفقین می‌توانست موجب بر انگیخته شدن غضب آلمان‌ها گردد، درحالی که انتظار می‌رفت آلمانی‌ها پیروز جنگ باشند، لذا اقدام به این کار از سوی ایران، تصمیم خطرناکی بود، آن‌هم با توجه به این نکته که در چنین حالتی ایران نمی‌توانست انتظار کمکی از جانب متفقین داشته باشد؛ چرا که پس از شکست شوروی و احتمال حمله آلمان به انگلیس، این کشور در صورت تمایل نیز نمی‌توانست به دفاع از ایران بپردازد.^۲ از طرف دیگر دولت ایران و شخص رضاشاه نمی‌توانستند بدون مقاومت تسليم خواست انگلیس شوند. چرا که برای سال‌های متتمادی رضاشاه تلاش داشت وابستگی و دست نشاندگی خود را به وسیله انگلیس، از حافظه مردم بزداید بر همین اساس و با آگاهی از نتایج مقاومت در قبال درخواست متفقین به ویژه در سال ۱۳۲۰ هنوز بر مقام اصرار داشت و بهای آن را نیز پرداخت. رضاشاه با اعتقاد به این‌که در این جنگ کفه ترازوی قدرت به سمت آلمان سنگین‌تر است و آن کشور می‌تواند نتیجه جنگ را به سود خویش خاتمه دهد، در برابر خواسته متفقین جهت اخراج آلمانی‌ها از ایران سیاست دفع‌الوقت را اتخاذ نمود تا بلکه با گذشت زمان و رفع بحران، نتیجه جنگ و وضعیت ایران در این میان مشخص گردد. اما انگلیس و شوروی به تبلیغات دامنه‌دار و گسترده‌ای در رادیو و مطبوعات خود در مورد فعالیت ستون‌پنجم و جاسوسان آلمانی در ایران دامن زدند و سرانجام پس از تبلیغات و هشدارهای بسیار، این دو کشور پس از تسليم دو اخطار از طریق نمایندگان سیاسی خود، تصمیم قطعی به اشغال ایران گرفتند.

۱- همایون‌الهی، اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم، تهران، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی تهران، ۱۳۶۵، ص

۲- الول ساتن، ال، پی، رضاشاه کبیر با ایران نو، ترجمه: عبدالعظیم صبوری، تهران، بی‌ن، ۱۳۴۲، صص ۹-۴۹۸

اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و زیادی به دنبال داشت. که هنوز زوایای بسیاری از این پیامدها به درستی تبیین نشده است. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران به همین منظور و برای تبیین بخشی از زوایای مبهم این دوره پر فراز و نشیب و مؤثر در تاریخ ایران اقدام به برگزاری همایشی تحت عنوان «جنگ جهانی دوم در ایران» نمود که در روزهای ۲۳ و ۲۴ آذرماه ۱۳۹۰ برگزار گردید.

یکی از اهداف اولیه و اصلی همایش، انتشار مجموعه مقالات منتخب بود. هر چند با تأخیری چهارساله در فرم حاضر در اختیار مخاطبان قرار گرفت. معیار و ملاک در انتخاب و انتشار مقالات، رأی داوران بوده است. بدیهی است نظرات ارائه شده در مقالات به معنای تأیید آنها نیست. چه آنکه این همایش همچون رهایردهای علمی، وظیفه خود می‌داند آئینه‌ای برای نمایش افکار و اندیشه‌های متمایز این حوزه و برده زمانی باشد تا افق جدیدی فرا روی محققان بگشايد و در مسیر شناخت بهتر این بازه زمانی، قدمی برداشته باشد.

در مجموعه پیش رو سعی بر آن بود متنی یکدست در اختیار خوانندگان قرار بگیرد. به همین منظور تلاش شد پیوستگی بین مقاله‌ها ایجاد گردد. در همین راستا شیوه ارجاع دهی یکدستی در پیش گرفته شد، همچنین تعدادی از مقاله‌ها با وجود تأیید داوران، برای قرار گرفتن در کتاب حاضر، بیش از اندازه پرحجم و مفصل می‌نمود. در اینگونه موارد جرح و تعديل‌هایی صورت گرفت اما همواره این اصل مد نظر بود که به چهار چوب و اصل مباحث مطروحه خللی وارد نگردد.

برای چینش مقاله‌ها در ابتداء بنا بر آن بود که در قالب چند فصل تنظیم شوند. اما هر بار چند مقاله در فصل بندی جای نمی‌گرفت. بنا بر این برای پرهیز از چنین مسئله‌یی، در نهایت چینش مقاله بر اساس الفبایی موضوعی تنظیم گردید. امید که

انتشار این مجموعه در پیشبرد پژوهش‌های این دوره مؤثر افتاد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از جانب آقای غلامرضا عزیزی ریاست محترم پژوهشکده اسناد و سرکار خانم حوریه سعیدی معاونت محترم پژوهشکده، که این مجموعه را در اختیار بندۀ قرار دادند نهایت سپاسگزاری را داشته باشم.

مطلوب مطلبی

آذر
۱۳۹۴